

ТҮРКІ ТІЛДЕРІ / TURKIC LANGUAGES/ ТҮРКСКИЕ ЯЗЫКИ

«Сайқал» есімінің түркі тілдеріндегі мағынасы мен шығу тегі¹

А.Р. Маемерова

Халықаралық Түркі академиясы, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: a.mayemerova@gmail.com)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
кісі есімі,
антропоним,
Сайқал есімі,
антропонимдік
мағына,
апелятивтік
мағына, түркі
тілдері, онимдік
бірлік.

FTAP 16.21.45

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-119-130>

АННОТАЦИЯ

Түркі халықтарында кісі есімі ерекше мәнге ие. Адам баласының болашағына есімі тікелей әсер етеді деген сенім бар. Сол себепті жаңа туған нәрестеге есім таңдау кезінде отбасы үшін үлкен жауапкершілік жүктеледі. Кісі есімдері арқылы халық мәдениетінің, сенімінің, дәстүрінің іздерін саралауға болады. Тілдегі әрбір онимдік бірлік – халық санасының көрінісі. Онимдік бірліктер мәдениетаралық коммуникацияда маңызды қызмет атқарады. Антропонимдердің әлеуметтік бағыты жоғары болғандықтан, бір тілдегі антрополексема мағынасының екінші бір тілдегі мағынасы түрлі болуы мүмкін. Мақалада «Сайқал» есімінің түркі тілдеріндегі мағыналары мен атау берудегі уәжі айқындалады, ол есімге негіз болған антропонимдік және апелятивтік мағыналар анықталып, салыстырылады. «Сайқал» антропонимінің басқа түркі тілдеріндегі қолдану ерекшеліктері, мағынасы және түп-төркіні сараланады.

Қазіргі және тарихи тілдік деректер негізінде «сайқал» сөзінің антропонимге трансформациялануы мен оң және теріс мәнде қолданылуының үлгілері айқындалады. «Сайқалдың» қазіргі қазақ тіліндегі беретін ұғымы теріс мәнді білдірсе, қырғыз тілінде «батыр қыз» деген ұғымды білдіретін антропоним ретінде қыз балаға беріледі. Бір сөздің түбі бір түркі тілдерінде қарама-қарсы мағыналарда қолданылуына түрлі тарихи-мәдени факторлар әсер етуі мүмкін. Бір тілдегі антропонимнің басқа туыстас тілдердегі қолданыстарын салыстыра зерттеу арқылы жалпытүркілік антропонимдер жүйесі, тарихы және жеке сөздердің антропоним ретіндегі қызметі жайлы тың деректерді анықтауға болады.

Received 28 December 2022. Revised 10 January 2023. Accepted 01 March 2023. Available online 30 March 2023.

For citation:

Mayemerova A.R. The meaning and origin of the name Saikal in the Turkic languages // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No. 1. – P. 119-130. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-119-130>

Дәйексөз үшін:

Маемерова А.Р. «Сайқал» есімінің түркі тілдеріндегі мағынасы мен шығу тегі // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – №1. – 119-130 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-119-130>

¹ Мақала Назарбаев университетінің “Study of Standardization and Unification of Kazakhstan toponyms on the basis of Latin alphabet” SSH2020001 жобасы аясында жазылды.

Кіріспе

Адам өмірінде есім беру дәстүрінің ерекше мәні бар. Адам баласы шыр етіп, дүние есігін ашқан сәтте оны басқалардан өзгеше ететін және өзімен бірге өмір бойы алып жүретін есім беріледі. Қырғыз ғалымы Шералы Жапаров балаға берілетін есімді ата-анасынан, қоғамнан алатын алғашқы сыйлық және енші ретінде анықтай келе, кісі есімдерін халық қазынасы және халық шығармашылығының бір түрі деп бағалаған (Жапаров, 2009, 11). Түркі антропонимиясын зерттеу – әлемдік ономастиканың бір саласы ретінде белсенді дамып келе жатқан бағыттардың бірі. Қазіргі түркі халықтарының интеграциясы мен ынтымақтастығын нығайту мақсатында түркі тілдеріндегі элементтерді, оның ішінде мәдени концептуалды мағынадағы ортақ тілдік фактілерді зерттеу үлкен қызығушылық тудырып отыр. Түркі тілдеріне ортақ ономастикалық кеңістікті зерттеу түркі тілдес халықтардың ортақ мәдениеті мен тарихына байланысты ғылыми деректердің ашылуына ықпал етеді. Осы тұрғыдан алып қарағанда, мақала мазмұнының *өзектілігі* жоғары болып отыр.

Түркі халықтары балаға ұрпақты жалғастырушы мұра ретінде қарап, оның болашағына аса жауапкершілік танытқан. Кісі есімі оның болашақ өмірі мен тағдырына әсерін тигізеді деген сенімге байланысты бала өмірге келе сала мәнді де мағыналы есім беруге тырысқан. Дегенмен кейде балалардың арасында теріс мәнді есімдер де кездесіп жатады. Олар негізінен сенім бойынша көзге ілінбей, елеусіз болып, ауырмай жүрсін деген ниеттен пайда болған. Ал «Сайқал» есімінің түркі тектес халықтардың мәдениетінде теріс және оң мәнде де қолданылу жағдайлары кездеседі. Осы мақалада Сайқал есімінің қазіргі түркі тілдеріндегі мән-мағынасы және түп-төркіні қарастырылады. Тақырыптың теориялық негізі батыс және түркі тілдеріндегі еңбектерге сүйенеді.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысы барысында түркі тілдерінің түсіндірме және диалектологиялық сөздіктері, кісі есімдері сөздіктері, сала ғалымдарының антропонимдік зерттеу еңбектері, түркі тілдерінің тарихи сөздіктері мен этимологиялық сөздіктері пайдаланылды. Зерттеу жұмысында салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи зерттеу әдістері қолданылып, кісі есімдерінің лексика-семантикалық және этимологиялық негіздері сараланды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Түркі тілдерінде кісі есімдеріне қатысты бірқатар түсіндірме сөздіктер дайындалды. Мысалы, Т. Жанұзақовтың «Есімдер сыры. Тайны имен» атты қазақ есімдерінің сөздігі, Б.Ж. Жусупова құрастырған «Казахские имена», Ш. Сагаутдинов құрастырған «Татар есімдерінің түсіндірме сөздігі», Н.Э. Гаджихмедов, Г.Р. А.К. Гусейнов авторлығындағы «Кумыкские личные имена: происхождение и значение», Э.А. Бегматовтың «Ўзбек исимлари», А.Г. Шайхулов, З.М. Раемгужинаның «Башкирские и татарские личные

имена тюркского происхождения», С. Нишаньянның “Kişi Adları Sözlüğü” (Кісі аттары сөздігі), Т. Гүленсой мен П. Күчүкердің “Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü” (Көне түркі-моңғол кісі есімдері сөздігі), Ж. Дильчиннің “Adlar Sözlüğü” (Есімдер сөздігі) еңбектерін атап кету керек.

Түркілік антропонимдер Н.А. Баскаков, В.Д. Бондалетов, С.И. Зинин, Т.Ж. Жанұзақов, Х.Ф. Исхакова, Ш.О. Жапаров, К.М. Мұсаев, В.А. Никонов, Н.В. Подольская, Г.Ф. Саттаров, А.В. Суперанская, А.Г. Шайхулов, Г.И. Көлдеева, Б. Әбдуәлиұлы, Ж. Ағабекова, Л.Х. Айтбаева, Э.А. Бегматов, Р.Н. Безертинов, З.К. Жаңғабылова, Б.Ж. Жүсіпованың еңбектерінде кеңінен талқыланады.

Талдау

Тікелей адамды атайтын құрал болғандықтан, кісі есімдерінің мағынасы туралы ғылыми ортада да, қоғамдық көпшілік арасында да оған назар аударылатыны белгілі. Қазіргі түркі халықтарының арасында өзінің мағынасымен екіұдай пікір тудыратын есімдердің бірі – Сайқал. Қазақ тілінде жағымсыз мағыналы сөз, алайда түркі халықтары арасында оның жағымды мағына білдіретін тұстары да аз емес. Мақалада оның жағымды мағынасына кісі есімі ретінде қолданылуы бойынша болжам жасалады. Өйткені кісі есімдерінің мағынасы негізінен өмірге келген сәбидің болашағына жақсылық тілеумен байланысты болып келеді. Б. Әбдуәлиұлының зерттеу еңбегінде «Кісі есімі – адамды атауға арналған құрал. Қоғамдағы көпшілік ішінен ажыратып тануда, әркімнің орнын айқындауда үлкен қызмет атқарады. Ал осы атауыш құралдың өзіне тән арнайы материалы жоқ. Сөздік қордағы лексикалық бірліктер, яғни басқа зат немесе құбылысты атауға арналған сөздер адамды атауға пайдаланылатыны» туралы айтылады (Әбдуәлиұлы, 2012: 5). Ғалым өз еңбегінде, сонымен қатар сөздің кісі есіміне айналғанға дейінгі және кейінгі мағыналарында ерекшеліктер болатынына тоқталады, сондықтан бұл орайда апеллативтік мағына мен антропонимдік мағынаға мән берудің өзіндік маңызы бар. *Антропонимдік мағына* – кісі есіміне айналған сөздің жаңаша мағынаға ие болуы мен сол мағынасы арқылы тілде тұрақтауы болса, *апеллатив мағына* дегеніміз – сол сөздің есім ретінде таңдалуына негіз болған бастапқы мағынасы. Демек, «Сайқал» есімінің мағынасын анықтау үшін осы екі бағытты қатар қарастыру керек.

Бірінші – *антропонимдік мағына* жөнінде. «Сайхал» есімі аталғанда Абайдың: «Фзули, Шәмси, Сәйхали, Науаи, Сағди, Фирдауси, Хожа Хафиз – бу һәммәси Мәдәт бер я шағири фәрияд...» өлең жолдарындағы «Сәйхал» есімі ойға оралады. «Сәйхали – Абайдың шәкірт кезінде ден қойып оқыған ақындарының бірі, XV ғасырда өмір сүрген. Шағатай тілінде «Диуан Сайхали» дейтін тарихи жыр жазған. Ол жырда «Дүниенің жаралуынан» бастап, Хұсайын Иманның 680 жылы Кербаланың шөлінде өлетін кезіне дейінгі дәуірдің тарихын қамтып жырлаған», – деген ақпарат беріледі (URL). Сонымен бірге Шайбани ханның тарихынан сыр шертетін «Тауарих-и Ғұзида-и Нұсрат-нама» атты жазба шығармада Якуб бектің немересі «Сайқалбек» есімі кездеседі (URL). Тарихи тұлғалардың есімін ырымдап, кейінгі ұрпаққа беру түркілік ат қою дәстүрінде ертеден бар. Бұл тұрғыдан алғанда, Сайқал есімінің бүгінге жетуінің бір нұсқасын осы тарихи тұлғалармен байланыстыруға болады.

Сайқал – қырғыз тіліндегі кісі аттары арасында белсенділігі жоғары есімдердің бірі. Қырғыз халқының рухани азығы іспеттес әйгілі «Манас» эпосында да осы есім аталады. Сайқал – Манас батырмен қатар жүріп, кейбір жорықтарына бірге шыққан батыр қыз. Эпосты жырлаған С. Каралаевтың нұсқасында нойғұттың ханы Қарашаның, ал С. Орозбаковтың нұсқасында қалмақ Қарашаның (Қатқалаң) қызы. Манас батыр Сайқал қызбен жекпе-жекте танысады. Манас Текес ханды жеңгенде ұйымдастырылған тойда Қыз Сайқал алып батырлармен күш сынасады, сонда батыр қызды ешкім жеңе алмаған соң, Манастың өзі шығып, жеңіліп қала жаздап, әрең жеңеді. Кейбір нұсқаларда Манас пен Шұбақ нойғұттың қызы Сайқалдың жылқысын айдап кетіп бара жатқанда артынан қуып жетіп, Манаспен жекпе-жекке шығады. Манас жанындағы Шұбақтың көмегімен ғана жеңіске қол жеткізеді. Осындай жағдайда Манаспен танысқан Сайқал оның ақыреттік жары болуға ант береді. Манас ажал аузында жатқан кезде Сайқал берген уәдесі бойынша келіп, тұл болып отырып, өз үйіне қайтқан соң, дүние салып, Манастың ақыреттік жары болады («Манас» энциклопедиясы, 1995: 174). Қырғыз тарихындағы Сайқал есімді батыр қыз XIX ғасырда болған оқиғалар желісінде де орын алады. Қырғыз халқы Кетментөбе алқабының тұрғыны Рысқұлбек Нарботоев деген манаптың жұбайы Сайқалды да жақсы біледі. Сайқал есімді жауынгер әйелдің жараланған ері мен өз руын басқыншылардан аман алып қалу үшін қару асынып, аянбай соғысқаны белгілі (Бектурганова, 2006: 34).

Қырғыз халқының әдеби мұраларындағы Сайқал есімді әйел образы – ақылды, парасатты, қайратты және ержүрек әйелдің символы. Сол себепті қырғыз халқы елінің намысын қорғай алатын батыл қыз болып өссін деген мақсатпен қыз балаларға Сайқал есімін береді. Сондай-ақ көптен бері ұл бала сүймеген, қыз баласы көп отбасылар Қыз Сайқалдай, Жаңыл Мырзадай батыр болып, елдің намысын қорғап, шепке шықсын, ер баланың орнын бассын деген мақсатпен қыздарының есімдерін Сайқал, Жаңыл қойған (Бектурганова, 2006: 34). Рысқұлбек Нарботаевтың жұбайы болған Сайқал есімді әйелдің жаралы ерінің орнына руластарын жауға қарсы бастауы отбасында осындай тәрбие көргеніне және жоғарыдағы пайымдарға дәлел іспетті. Халық түсінігіндегі Сайқал есімді тұлғалардың бойына тән осы қасиеттер мен ерлік істер бұл есімнің прецеденттілік сипатын айқындайды. Қолданылу белсенділігінің артуына да тікелей ықпал етеді.

Осы айтылғандарды жинақтай келгенде, «Сайқал» есімінің түркі халықтарына таралуының екі түрлі себебін көреміз. Бірі – тарихшы, ақын, оқымысты Сайхали мен жауынгер Сайқалбектің есімдері болса, екіншісі – қырғыз халық әдебиетінің кейіпкері Сайқал қыздың есімі. Бұл тұрғыдан қарағанда, Сайқал есімінің де *тарихшы, ақын, оқымысты, жауынгер және батыр қыз, ердің адал серігі* т.б. секілді екі түрлі мағынасы бар деп қарауға болады.

Екінші – апеллативтік мағына, яғни сөздің кісі есіміне айналуына негіз болған мағына төңірегінде ой өрбітеміз.

Бұл сөз қазақ тілінде кісі есімі немесе кісі тегі ретінде қолданылмайды. Бұл сөздің қазіргі қазақ тілінде жағымды және жағымсыз мәндері бар. Қазақ әдеби тілінде сайқал сөзінің «алдамшы, эзезіл, жалған, сиқыр», «жеңіл жүріске салынған, жәлеп, жүргіш» тәрізді теріс мағыналары көрсетіледі (Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық, 12-том, 2011: 541). Сөз тіркестерінің құрамында сын есім қызметінде *сайқал* сөзі *сайқал әйел, сайқал күлкі, сайқал саясат, сайқал өмір, сайқал қала, сайқал заман* тәрізді теріс

мәнді сөз тіркестерінде кездеседі. Бұл сөз қазақ тілінде жоғарыда келтірілген жағымсыз мәндеріне байланысты адам есімі ретінде қолданысқа енбеген деуге болады.

Алайда қазақ тілінің жергілікті аймақтарында бұл сөздің жағымды мәнде жұмсалатынын да байқауға болады. Мысалы, «Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде» Маңғыстау аймағындағы қолданысында «әсемпаз, кербез» мағынасын білдіретіні айтылған (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 572).

Қазақ тілінің осы деректері бұл сөздің *жағымды және жағымсыз* мағыналары барын көрсетіп отыр, сонымен қатар ілгеріде аталған Сәйхали есімінің шығу тегіне көз жібере отырып, араб тілімен де байланысын бағдарлауға болады. Осы тұрғыдан келгенде, сөз тұлғасына телініп отырған бір-біріне қайшы екі түрлі мағына мен олардың қай тілге тән екендігін анықтау міндеттері туындайды. Этимологиялық талдаулар түпкі түбірлердің шығу тегіне назар аударады, ол кез келген сәйкес тілдік деректерді негізге алады. Сондықтан алдымызға қойылған міндеттердің үдесінен шығу үшін біз де көне және қазіргі тілдің деректеріне жүгінеміз.

Ендігі кезекте «сайқал» сөзінің кісі есімі болуына негіз болған **жағымды мәніне**, шығу тегіне ғылыми болжам жасау керек деген ойдамыз.

Қырғыз ғалымдары **қырғыз тіліндегі** «сайқал» сөзінің түпкі тегін араб тілінен енген сөздер арасында қарастырады (Абдиев, 2020: 141). «Жылтырату» мәніндегі араб тілінен енген «сайқал» сөзінің Қырғызстанның оңтүстік аймағына тән қолданыс екені белгіленіп көрсетіледі (Киргизско-русский словарь, 1985: 122-123). Қырғыз тілінің түсіндірме сөздігінде де «сайқал» сөзінің диалектілердегі «жылмалоо, жылмакайлоо, одур-будурун кетирүү», яғни «жылтырату, жылтыр ету, кедір-бұдырын кетіру» мәндері беріледі (Қырғыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 2019: 365).

Қазіргі **түрік тілінде** кісі тегі ретінде ғана қолданылатын (*Saniye Saykal, Neslihan Saykal, Mahmut Saykal, Yücel Saykal, Deniz Saykal, Hasan Saykal* және т.б.) *saykal* (سايقل) сөзі араб тілінен енген көнерген сөздер арасында беріледі. Бұл сөздің «айна, металл тәрізді заттарды жылтыр ету үшін қолданылатын арнайы лак», «лақты жағатын құрал» немесе «осы лакты жасайтын кісі» деген мәндері беріледі (URL).

Қазіргі **өзбек тілінде** Сайқал, Сайқалбек түрінде ер адамдардың есімі ретінде қолданылатын «сайқал» сөзі «өңделген соң пайда болатын жылтырлық, жылтырақ» деген мәнде жұмсалады (URL). Бұл сөздің ауыспалы мәні «көрік, шырайлылық, сұлулық» деп көрсетіледі. Демек қырғыз, өзбек және түрік тілдерінің деректері негізінде «сайқал» сөзін араб тілінен енген кірме сөз деп қарастыра келе, кісі есімі болуында «жылтыр» мәнінен өрбіген «сұлулық, көрік» тәрізді ауыспалы мәні кісі есімі болуына негіз болған деп болжаймыз.

Бұл болжамымызды түрік тілінің диалектологиялық сөздігінде жеті түрлі мәні көрсетілген *saykal* сөзінің қолданысы да растай түседі:

Saykal (I) [sayħal, sıyħal] 1.Düz, düzgün, doğru, pürüzsüz (yol, iş) «түзу, дұрыс, кедір-бұдырсыз (жол, жұмыс)». 2.Eğri, büğrü, kıvrımlı «қисық, бұдыр, ирелеңдеген». 3.Eğikli, eğim «иілген»;

Saykal (II) Yabancı maddelerden arınmış, temiz «жат заттардан тазарған, таза»;

Saykal (III) Yağlı yemek «майлы тағам»;

Saykal (IV) Şekerli kahve «қанты бар кофе»;

Saykal (V) Ana arktan ayrılan kollar «негізгі арықтан бөлінген иірімдер»;

Saykal (VI) budaksız, kolay yarılan ağaç «бұтағы жоқ, оңай жарылатын ағаш»;

Saykal (VII) gösterişli «әсемпаз, кербез» (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, 2009: X.C, 3559, 3560).

Демек «сайқал» сөзі түрік тілінің аймақтық қолданыстарында қазақ, қырғыз және өзбек тілдеріндегі сұлулықты, көрікті білдіретін мәндеріндегідей жұмсалады.

«Сайқал» есімінің шығу тегіне қатысты **татар тіліндегі** деректерді де бұл жерде келтіре кеткен жөн деп санаймыз. Татар тілінде «Сайқал» есімінің «әдемі, әсем» мәніндегі «сай» сөзімен бірге адам денесіндегі дақ мәніндегі араб тілінен енген «қал» сөздерінен жасалғаны алға тартылады (Зиннәтуллина, 2018: 93). Моңғол тілінен енген «сай» сөзі қазіргі татар тілінде белсенділігі жоғары ұл бала есімдерінде негізгі компонент ретінде жұмсалады: *Сайбек, Сайдар, Сайкай, Сайман, Сайморза, Саймөхәммәт, Сайхан~Сайқан* (URL). «Сай» сөзінің моңғол тіліне тиесілі екенін моңғол тіліндегі *сайхан* «әдемі, сұлу, жақсы», *сайтар* «жақсылап, әдемілеп, толығымен», *сайн* «жақсы, бақуатты, керемет, сау, сәтті, ең жақсы, биік» деген мәндердегі сөздерді дәлел ретінде келтіруге болады (Большой академический монгольско-русский словарь в четырех томах, 2001-2002: 776, 779).

Бұл келтірілген деректерге сүйене отырып, «Сайқал» есімі екі бөлек түбір сөзден құралған күрделі есім деген болжам жасалатын болса, «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде» **түрікмен** және **қырғыздарда** жылқыға қатысты «көрнекті, әйгілі», **түрікмендерде** «мықты, көрнекі», «ірі, үлкен», **чуваштарда** «жақсы» деген мағыналарда жұмсалған «сай» сөзін де бұл ретте атап өткен жөн (Этимологический словарь тюркских языков, 2003: 158). Осы сөздікте М.Рясяненнің осман түрік тілі мен қырғыз тіліндегі *saj* сөзін моңғол тіліндегі *sajin* «жақсы, дені сау» сөзімен байланыстырғаны да алға тартылады. *Сай* сөзінің тұлпарға қатысты «сай күлүк», «сай тулпар» тәрізді теңеулерде «мықты, белгілі, атақты» мәнінде жұмсалатыны белгіленген қырғыз тілінде адамға қатысты сипаттама сөз тіркестерінде де «мықты, батыр, асыл адам» мәніндегі «*сай кашка*» мысалы келтіріледі (Қырғыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 2019: 364-365). Қазақ тілінде де шашасына шаң жұқпайтын жүйрік аттың «сайгүлік» аталатыны белгілі (Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 12-том, 2011: 540).

«Сай» сөзінің бұл мәнін **қазақ тілінің** аймақтық қолданыстарындағы *сайқылық* (Маңғ.) «серілік, салдық, әсемпаздық»; *сайлау* (Орал, Жән.) «әдемілеу, әбден жақсылау»; *сайлы* 1. (Қост., Жанг.; Маңғ.) «жақсы», 2. (Орал, Жен.) «аман, қол-аяғы сау» сөздерінен де табуға болады (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 572).

Бұл ақпаратты жиынтықтай келе, кісі есімі болуына негіз болған жағымды мағынасының шығу тегіне жасалған ғылыми болжам негізінде «сайқал» сөзінің түпкі тегі біріншіден, араб тілінен енген «**жылтырату, жылтыр**» мағынасымен байланысты екенін алға тартуға болады. Жылтыр мағынасынан *тазалық, әсемпаз, кербез, көрік, сұлулық, кедір-бұдырсыз* т.б. жағымды мәндерінің тарағаны байқалып тұр. Екінші тұрғыдан, *екі түбір сөзден құралған біріккен күрделі кісі есімі* деп қарастыруға да әбден болады. Өйткені әсем, көрікті мәнді «сай» сөзімен адам денесіндегі «қал» сөзінің бірігуі арқылы жасалуы мүмкін деп айтуға болатын «Сайқал» есімі өзбек және татар тілдерінде ер бала есімі

ретінде жұмсалады. Бұл ретте қазақ тіліндегі Қалбек, Қалдыбай, Қалдыбек, Қалжан, Қалтай тәрізді ер бала есімдері құрамындағы «қал» сөзінің белсенділігі ойға оралады.

Антропоним қызметіндегі «сайқал» сөзінің қазіргі қазақ, қырғыз, өзбек, татар және түрік тілдеріндегі түпкі түбірлерін зерделеген соң, бұл сөздің ендігі кезекте қазақ тіліндегі **жағымсыз мәнін** де талдауға тырысамыз.

Бұл ретте жағымсыз мәнді «сайқал» сөзінің түп-тамырының басқа бөлек түбірден дамуы мүмкін деген ой келеді. Өйткені қазақ тіліндегі «жүргіш, жалған, алдамшы» мәні түркі тілдерінің этимологиялық сөздігіндегі 1. «жала жабу»; 2. «алдау, өтірік айту» мағыналарында берілген *сай-* сөзінде тұр (Этимологический словарь тюркских языков, 2003: 160). «Қазақ тілінің тарихи грамматикасында» *сайқал* сөзінің *шатқал, өткел, жырғал* тәрізді сөздердей *-қал//кел* өнімсіз күрделі қосымшасымен жасалған туынды сын есім екені көрсетіледі (Тектіғұл, 2012: 86).

Осы теріс мәнді **қарақалпақ тілінде сай-** «ғайбаттау, жала жабу, өсек айту» (Қарақалпақша-русша сөзлік, 1958: 556), **хакас тілінде сайға-** «жала жабу арқылы ренжіту» және *сайгах* «жала, жала жабушы» сөздерінде (Хакасско-русский словарь, 1953: 178), сонымен бірге **түрік тіліндегі *sayıklamak*** «сандырақтау» сөзінде сақталып қалғанын байқауға болады. Сонымен қатар **шағатай сөздігінде** кездескен *sajıu* «сандырақ, бос сөз, әдепсіз әрекет» сөзі де бұл болжамға дәлел бола болады (Лұғат шағатай уә түрки-османи, 1902: 164).

Осы келтірілген тілдік деректер арқылы өтірік айту, алдау, екіжүзділік, жала жабу т.б. теріс мағыналардың басқа бөлек «сайқал» сөзінен тарауы мүмкін деп тұспалдауға мүмкіндік береді. Қазақ тіліндегі теріс мәнді *сайқылану, сайқымазақ* сөздері де осы түбірмен байланысты болса керек.

Нәтижелер

Кісі есімдерінің кейбірінің мағынасы айқын болғанымен, қайсыбірлерінің мағынасы ашық болмайды. Сондықтан мақалада мәні ашылмаған кісі есімдерінің бірі «Сайқал» есімінің түркі тілдерінің тілдік деректері негізінде мағыналық ерекшеліктеріне, түпкі түбіріне болжам жасалды. «Сайқал» антропонимінің түркі тілдерінде жағымды және жағымсыз мәндерінің бар екені анықтала келе, қарама-қайшы мәндегі екі бөлек сөз деп белгіленіп көрсетілді. Жағымсыз мәні қазақ тілінде басымырақ болғанымен, қазақ тілінің аймақтық қолданыстарында бұл сөздің басқа түркі тілдеріндегідей жағымды мәнінің сақталғаны айқындалды. Түрік тілінің диалектологиялық сөздігінде де «сайқал» сөзінің болымды мәнде жұмсалатындығы анықталды.

«Сайқал» сөзінің шығу тегі мен семантикасы қазіргі тілдік сөздіктер мен тарихи сөздіктердің негізінде тұжырымдалды. Сайқал есімінің қазіргі қырғыз тілінде қыз есімі және өзбек тілінде ер бала есімі ретінде жиі қолданылуының бір себебін тарихи тұлғалармен байланыстыруға болады. Қырғыз тілінде Сайқал - алып Манас күш сынасқан батыр қыздың және бертін келе басқыншылардан руластарын құтқаруға тырысқан қайратты әйелдің есімі. Ал өзбек тіліндегі Сайқалбек Шайбани хан дәуіріндегі жауынгердің есімі. Бұл есімнің прецеденттілік сипаты батырлық, ерлік, жауынгерлік ұғымдарымен байланысты.

Сайқал сөзінің түп-төркіні зерделенгенде, араб тілінен енген «жылтырату, жылтыр ету, кедір-бұдырын кетіру» мәніндегі көнерген сөз екені айқындалды. Бұл мәні қырғыз, өзбек және түрік тілдерінде сақталған. Кісі есіміне айналуында осы «жылтыр» мәнінен өрбіген «әсемпаз, кербез, әдемі», «сұлулық, көрік» тәрізді ауыспалы мәндері негіз болды деген болжам жасалды. Бұл сөздің қазақ тілінің аймақтық қолданыстарында да «әсем, кербез» мәнінде жұмсалғанымен, кісі есіміне айналмағаны байқалды. Себебі қазақ тілінің деректеріне жүгінетін болсақ, бұл сөздің әрі жағымды, әрі жағымсыз мағыналары бар.

Татар тілінде ер балаларға берілетін есімдер арасында кездесетін Сайбек, Сайкай, Сайқан, Сайморза тәрізді есімдердің құрамында моңғол тілінен енген «әдемі, сұлу, әсем» мәніндегі «сай» сөзі де Сайқал есімінің негізінде болуы мүмкін деп болжанды. Өйткені татар тілінің деректері бойынша Сайқал есімінің «әдемі, әсем» мәніндегі сай және адам денесіндегі дақ мәніндегі қал сөздерінен жасалған күрделі есім екені алға тартылады.

Ал қазақ тіліндегі «алдамшы, қу», «жеңіл жүрісті, жүргіш» тәрізді жағымсыз мәндерінің «жала жабу», «алдау, өтірік айту» мағынасындағы сай- сөзімен сәйкесетіндігі анықталды. Қарақалпақ тілі мен хакас тіліндегі деректер мен шағатай сөздігіндегі «сандырақ, бос сөз, әдепсіз әрекет» мәніндегі сайу сөзі бұл болжамымызды дәйектей түседі. Демек қазақ тіліндегі «сайқал» сөзінің болымсыз мәнінің шығу тегі осы түбірмен байланысты деуге толық негіз бар.

Қорытынды

«Сайқал» есімі – түркі тілдеріндегі жағымды және жағымсыз мәндеріне байланысты екіұдай пікір тудыратын есімдер арасында. Соған қарамастан әр халықтың өз мәдениетіне орай қолданыста болып отыр. Мағыналары көмескілене бастаған антропонимдердің түпкі тегін анықтау арқылы сол есімге негіз болған апеллативтік сөздердің аражігін белгілеп көрсетуге болады. Сонымен қатар түбі бір түркі тілдерінің антропонимдік жүйесіндегі есімдерді салыстыра зерттеу арқылы антропонимдік қорға қатысты ақпаратты жаңғыртуға мүмкіндік алатын боламыз. Мақала негізінде анықталған деректердің жалпытүркілік есімдердің этимологиялық сөздігін құрастыруда пайдасы көп.

Әдебиет

Абдиев Т., 2020. К.К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» арабизмдер. Бишкек. Электрондық дереккөз: https://new.bizdin.kg/media/books/Kyrgyz-tilindegi-arabizmder-Abdiev_rdo32qX.pdf/ (қаралған күні: 2022 жылдың 10 қарашасы).

Әбдуәлиұлы Б., 2012. Қазақ антропонимжасамы: теориялық және практикалық негіздері. Астана: Астана полиграфия. 320 б.

Бектурганова К., 2006. Кыргызстандын асыл кыздары. Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. 416 б.

Большой академический монгольско-русский словарь в четырех томах. 2001-2002. Москва: Academia.

Жапаров Ш., 2009. Адам аттары – эл байлығы. Бишкек: “Текник” ББ. 343 б.

Зиннатуллина Г.Х., 2018. Э. Еники һәм Ч. Айтматов хикәяләрендә ономастик параллельләр // Тюркская ономастика: от истоков до современности: материалы международной научно-практической конференции. Казань, 11–14 октября 2018 г. Казань: Изд-во Казан. ун-та. 334 с.

Киргизско-русский словарь. Сост. Юдахин К.К., 1985. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской энциклопедии, Кн.2-я. Л-Я. 480 с.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Экинчи бөлүк. 2019. Бишкек: Полиграфбумресурсы. 800 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 12-том / Құраст. Үдербаев А., Нақысбеков О., Қоңыратбаева Ж. және т.б., 2011. Алматы. 752 б.

Қазақ тілінің аймақтық сөздігі / Құраст. Қалиев Ғ., Нақысбеков О., Сарыбаев Ш., Үдербаев А. және т.б., 2005. Алматы: «Арыс» баспасы. 824 б.

Қарақалпақша-русша сөзлик. 1958. Москва: Шеттил хәм миллий сөзликлер мәмлекет баспасы. 892 б.

Лұғат Шағатай уә түрки-османи. Шейх Сүлейман Ефенди. / құраст. И.Кунош. 1902. Будапешт. «Манас» энциклопедиясы. 2 том. 1995. Бишкек. 432 б.

Тектігүл Ж.О., 2012. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы: MV-Print. 500 б.

Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. 6 cilt. 2009. Ankara: TDK Yay.

Хакасско-русский словарь. 1953. Москва: Главиздат. 358 с.

Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С». 2003. Москва: Восточная литература РАН. 446 с.

<https://abaytanu.kz/өлең/39/1> (қаралған күні: 2022 жылдың 15 желтоқсаны).

<https://kzref.org/tavarikh-i-guzida-ji-nusrat-name.html?page=2> (қаралған күні: 2022 жылдың 15 желтоқсаны).

<https://magarif-uku.ru/tatar-isemnere/ir-at/s/> (қаралған күні: 2022 жылдың 15 желтоқсаны).

<https://savodxon.uz> (қаралған күні: 2022 жылдың 15 желтоқсаны).

<https://sozluk.gov.tr/> (қаралған күні: 2022 жылдың 15 желтоқсаны).

Reference

Abdiyev T., 2020. K.K. Yudahin ‘Kyrgyzcha-oruscha sozdogundogu’ arabizmder. [Arabisms in the Kyrgyz-Russian dictionary] Bishkek [Electronic resource]. Available at: https://new.bizdin.kg/media/books/Kyrgyz-tilindegi-arabizmder-Abdiev_pdo32qX.pdf. (Accessed: 10.11.2022). [in Kyrgyz].

Abdualiyul B., 2012. Kazak Antroponimzhasamy: teoriyalyk zhane praktikalyk negizderi. [Kazakh anthroponymic system: theoretical and practical foundations]. Astana: “Astana poligrafiya”. 320 p. [in Kazakh].

Bekturganova K., 2006. Kyrgyzstandyn asyl kyzdary. [Noble girls of Kyrgyzstan]. Bishkek: Mamlekettik til dzhana entsiklopediya borboru. 416 p. [in Kyrgyz].

Bolshoi Akademicheskii Mongolsko-Russki Slovar v Chetyreh Tomah. [Academic Mongolian-Russian dictionary in four volumes]. 2001-2002. Moscow: “Academia”. [in Mongolian and Russian].

Etimologicheskii slovar tyurkskih yazykov. Obshetyurkskiye i mezhtyurkskiye osnovy na bukvy L, M, N, P, S. 2003. [Etymological dictionary of Turkic languages]. Moscow: Vostochnaya literatura RAN. 446 p. [in Russian].

Hakassko-russkiy slovar. 1953. [Khakass-Russian dictionary]. Moscow: Glavizdat. 358 p. [in Khakass and Russian].

Kirgizsko-russkiy slovar. Comp. Yudahin K.K., 1985. [Kyrgyz Russian dictionary]. Frunze: Glavnaia redaktsiya Kirgizskoi sovetskoi enstiklopedii, Kn.2-ya. L-Ya. 480 p. [in Kyrgyz and Russian].

Kyrgyz tilinin tushundurmo sozdugu. Ekinchi boluk. 2019. [Explanatory dictionary of the Kyrgyz language]. Bishkek: Poligrafbumresursy. 800 p. [in Kyrgyz].

Qaraqalpaqsha-Russha Sozlik. 1958. [Karakalpak Russian dictionary]. Moscow: Shettil hem Milliy Sozlikler Memleket Baspasy. 892 p. [in Karakalpak].

Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 12-tom. Comp. Udervayev A., Naqysbekov O., Qonyratbayeva Zh., 2011. [Dictionary of Kazakh literary language]. Almaty. 752 p. [in Kazakh].

Qazaq tilinin aimaqtyq sozdigi. Comp. Qaliyev G., Naqysbekov O., Sarybayev Sh., Uderbayev A., 2005. [Dictionary of the regional Kazakh language]. Almaty: Arys. 824 p. [in Kazakh].

Manas entsiklopediyasy. 2 tom. 1995. [Encyclopedia of Manas]. Bishkek. 432 p. [in Kyrgyz].

Şejx Sulejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch, 1902. Ignác Kúnos. Budapest. 201 p. [in German].

Tektigul Zh., 2012. Qazaq Tilinin Tarihiy Grammatikasy. [Historical Grammar of Kazakh Language]. Almaty: MV-Print, 500 p. [in Kazakh].

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. 6 cilt. 2009. [Compilation dictionary of Turkish dialects]. Ankara: TDK Yay. [in Turkish].

Zhapparov Sh., 2009. Adam attary – el bailygy. [Human names are the wealth of the country]. Bishkek: Teknik BB. 343 p. [in Kazakh].

Zinettulina G., 2018. A.Eniki hem Ch.Aitmatov hikayelerinde onomastik parallelder [Onomastic parallels in E.Eniki and Ch.Aitmatov's stories]. Tyurkskaia onomastika: ot istokov do sovremennosti: materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. Kazan, 11–14 October 2018. Kazan: İzd-vo Kazan.un-ta. 334 p. [in Kazakh].

[https://abaytanu.kz/өлең/39/1](https://abaytanu.kz/өлeң/39/1) (Accessed: 15.12.2022). [in Kazakh].

<https://kzref.org/tavarih-i-guzida-ji-nusrat-name.html?page=2> (Accessed: 15.12.2022). [in Russian].

<https://magarif-uku.ru/tatar-isemnere/ir-at/s/> (Accessed: 15.12.2022). [in Tatar].

<https://savodxon.uz> (Accessed: 15.12.2022). [in Uzbek].

<https://sozluk.gov.tr/> (Accessed: 15.12.2022). [in Turkish].

A. Mayemerova

International Turkic Academy, Astana, Republic of Kazakhstan

(E-mail: a.mayemerova@gmail.com)

The meaning and origin of the name Saikal in the Turkic languages

Abstract. The proper name of a person among the Turkic peoples has a special meaning. There is a belief that the name directly affects the future of a person. Therefore, choosing a name for a newborn baby is a big responsibility for the family.

Each onymic unit in the language is a reflection of the national consciousness. Onymic units play an important role in intercultural communication. The meaning of anthroponyms in one language may be different in another related language. This article defines the meaning of the name 'Saikal' in the

Turkic languages, identifies and compares the anthroponymic and appellative meanings underlying this name. The peculiarities of the use, meaning and origin of the anthroponym «Saykal» in other Turkic languages are differentiated.

On the basis of modern and historical linguistic data, the transformation of the word «Saikal» into an anthroponym and its use in positive and negative meanings is determined.

The word 'Saikal' in the modern Kazakh language has a negative meaning. In the Kyrgyz language, the name Saikal is one of the most common names for girls, because Saikal is a heroine who was a fighting girlfriend of Manas Batyr, who was revered by the Kyrgyz people. In the literary heritage of the Kyrgyz people, the image of a woman named Saikal is a symbol of an intelligent, prudent, brave and courageous woman.

Various historical and cultural factors may influence the use of the same word in Turkic languages with opposite meanings. Comparing the use of anthroponyms of one language in other related languages, it is possible to restore new data on the system of common Turkic anthroponyms, their history and the function of individual words as anthroponyms.

The data presented in the article will make it possible to understand the peculiarities of the appellative vocabulary underlying anthroponyms, and can also be used in the etymological dictionary of personal names of the Turkic peoples.

Keywords: proper name, anthroponym, Saykal, anthroponymic lexeme, appellative meaning, Turkic languages, onymic unit.

А.Р. Маемерова

*Международная тюркская академия, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: a.maymerova@gmail.com)*

Значение и происхождение имени «Сайкал» в тюркских языках

Аннотация. Собственное имя человека у тюркских народов имеет особое значение. Существует поверье, что имя человека влияет на его судьбу. Поэтому выбор имени для новорожденного ребенка – это большая ответственность для семьи.

Каждая онимическая единица в языке является отражением народного сознания и менталитета. Онимические единицы играют важную роль в межкультурной коммуникации. Между тем значения антропонимов в родственных языках могут подвергаться изменениям. В данной статье рассматривается семантика антропонима «Сайкал», выявляются и сопоставляются его антропонимические и апеллятивные значения. Особое внимание уделяется происхождению, значению и употреблению антропонима «Сайкал» в разных тюркских языках.

Автор статьи на базе современных и исторических лингвистических данных определяет изменение значений «сайкал» как онима и антропонима, выявляя его различные дифференциальные смыслы как положительные, так и отрицательные. Оним «сайкал» в казахском языке как антропоним вообще не употребляется, поскольку имеет негативное, отрицательное значение. Напротив, в кыргызском языке антропоним Сайкал - одно из самых распространенных имен для девочек, и оно имеет свои историко-культурные основы, встречаясь

в письменных памятниках. Так, в «Манасе» Сайкал – героиня, боевая подруга Манас батыра, которого почитает кыргызский народ. В литературном наследии кыргызского народа имя Сайкал символизирует образ умной, рассудительной, смелой и отважной женщины.

Сравнивая значения и употребление антропонимов в различных тюркских языках, можно восстановить новые данные о системе общетюркских антропонимов, их истории и функционировании.

Данные, представленные в статье, позволяют понять особенности апеллятивной лексики, лежащей в основе антропонимов, также могут быть использованы в этимологическом словаре личных имен тюркских народов.

Ключевые слова: собственное имя, антропоним, Сайкал, антропонимная лексема, апеллятивное значение, тюркские языки, онимическая единица.

Автор туралы мәлімет:

Мамерова Айнур Рысбековна, PhD, Халықаралық Түркі академиясы, Е-179 көшесі, 32, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0001-8225-1441

Information about author:

Ainur Maymerova, PhD, International Turkic Academy, 32 E-179 str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0001-8225-1441

Сведения об авторе:

Мамерова Айнур Рысбековна, PhD, Международная Тюркская академия, ул. Е-179, 32, Астана, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0001-8225-1441